

մը. երկուքին ներքեւ ալ Տին յունարէն կրկնա- գիրներն: Նոյն գիտնականն ընդարձակ խօսած է այս կրկնագիրներու մասին իւր «Անտիպ սորազան յիշատակարանը»¹ երկասիրութեան Ներածութեան մէջ, եւ նոյնտեղը Տրատարական կրկնագիրը բնագիրը: Նախ նոյն հայերէն ձեւա- գրին ներքեւ գտած է 48 էջ կրկնագիր յու- նարէն Նոր Կտակարանից առ գրքերուն՝ Աւե- տարան Մատթէի (էջ 3—6), Մարկոսի (էջ 17—20), Ղուկայ (էջ 21—26), Յովհաննու (էջ 27—36), հասած Գործոց Առաքելոց (էջ 37—44) եւ Թղթոց Պապղոսի առ Կորն- Թոցիս եւ առ Յիսոս (էջ 45—48): Այս կրկնագիրը Ե, Զ եւ Է դարձեալ են. ուստի ինչպէս գիտնականը մի առ մի ցուցուցած է նաեւ գրերու տարբերութիւնէն, ոչ թէ մէկ, այլ գոնէ երկու այլեւայլ յունարէն ձեւագրաց միա- ցորդքն են:² Այս պակասաւորութիւնները գրա- նշելով հայ մը ընդեր եւ նոր գրեր է: Գիտնա- կանն Եփրատոս գտած էր հայերէնը, իսկ յու- նարէն կրկնագիր. ձեւագիրքն ալ Աղէքսան- դրեան կը համարի, այնպէս որ Եւնանց հասա- կոտորքս՝ հայու մը գործածութեան անցած՝ իրենց հայրենիքը փոխած էին: Եւնանքները կրկնասին մեծագիր ձեւագիրներն են: հայը կրկին ծալած է իւրաքանչիւր թուղթը, եւ յաճախ վերի կամ վարի եղբրքն ալ կորած, որով միջին շրջե- ծալ մատենի ծաւալն առած է իւր գրչութիւնը: Ինչպէս գիտաւ կը հաշուի՝ հայը 28 մեծագիր թուղթ գտած էր՝ ընդելու եւ նոր գրելու հա- մար: — Նոյն գիտնականն իւր երկրորդ ձամ- բորդութենէն 1853ին հետք բերած էր նաեւ երեք կրկնագիր մագաղաթեայ թղթեր, որոնց գրութիւնը ընթած էր հաւանականօրէն նախըն- թաց հայ ձեւագրին գրիչը նոյն վանձանաւ: Ասոնք հաստատանքն են Բ. եւ Գ. թագաւորու- թեանց գրոց՝ Է դարուն գրուած:³ Վերջապէս

նոյն հայը իւր գրչութեան համար ընթած էր վեց ուրիշ թուղթ ալ, որ հաստատ են նպաստայ մարգարէութեան եւ գրուած նոյնպէս Է դա- րունի: Ըստ այսմ՝ 37 թուղթ Տին կրկնագիրներ Ե—Է դարերուն՝ հայ գրչէ մը գործածուած:⁴

Թէ մեր Անկարկին այս մասին մէջ յիշուած կրկնագիրըր միակ չեն եւ շատ ուրիշներ ալ ըլ- լալու են, ինքնին կը հետեն: Արդեամբք ալ անկարելի է որ՝ օրինակի համար, Էլմիածնի չորս հազար, Վենետկոյ իւր երկու հազար, Երուսաղեմայ գրեթէ նոյնապի թուով ձեւագրաց մէջ չգտնուին շատ մը կրկնագրեր. միայն թէ ընտելած չեն տակաւին: Վէրը յիշեցինք Աւե- նասարեան վարժարանի Թ. 8 ձեւագիր Աւե- տարանն իւր 964ին գրուած միջինմետրոպեան տառերով, որուն կից կայ ութ իշխաֆէր էջ ալ հնագոյն Աւետարանէ մը:⁵ Ձեւագիր ցուցակի մը (Մետրոպայ Վ. 8Եր-Մովսիսեան) համեմատ՝ փարդի անգլային Մատենադարանի հայերէն ձեւագրաց մէջ ալ երկու կրկնագիր կայ: Նախ Cod. Arm. Suppl. 15, որ ՊԵԴ (= 1374) թուին գրուած է եւ Ն. Հնորհայեց Ցաղեղը կը պարունակէ. «այս ձեւագրի մագաղաթի մի մասը իշխաֆէր է, միջինմետրոպեան գրերով գրած»: Երկրորդն է Cod. Arm. Suppl. 133 բոլորգիր Աւետարան մասնթուական (կաշմուած ՌձԺԲ թուին Գրիգոր պարեն), իւր ժ.Ձ. քարու գրուած: Ասոր ալ «սկիզբից 7 թերթ կրկնագիր է»: Յուցակագիրն աւելի տեղեկութիւն նշանակած չէ այս երկուքին մասին: Աւելի մեծ եւ կարեւոր կ'երեւայ ուրիշ կրկնագիր մ'որ Աթէնքի Հա- մալարանի գրատան մէջ կը գտնուի: Ասոր մասին քանի մը թէեւ մեր նպատակին համար շատ թերականգնող տեղեկութիւններ տուած է «Հ. Ճ.», ստորագրուած թղթակից մը Տիգրանի մէկ թերթին⁶: Թղթակիցը կը գրէ. կրկնագիրն

1 Գրի օրինակ՝ անգ. Յիս. Գ., 5 մեծ պէտպէր գե- ղեցիկ:

2 Բազմաթիւ մը մէջ այս հայ ձեւագրին մասին ունի տեղեկութիւն ունեայ: Գիտնականն որեւէ նմանահասում թիւն չէ գրած հայ գրչութեան, միայն կը նշանակէ թէ «Հին գոյն» մ'ունի հայը, եւ դարձեալ թէ իւր Աթէնք գտած ձեւագրաց փայ խօսած էր սուրբկապիւրէսեան մէջ Aneodota sacra et profana, p. 17 Բ. Առեւան լուսնեք այս գործըր գոթախառար:

3 Տես «Հանգէտ» 1896, էջ 244—6:

4 Տես Աւար-Գորը 1889, Թ. 111, էջ 8. Այսման Եւնասարեան յազուանին վերին մասը: Նախ կը յիշուի Աթէնքի ուրիշ հայ ձեւագիր մ'այլ՝ գեղեցիկ ծաղիկաւ շարանից, գրուած «ի թուականութեան հայդապեան օրէնք ՌձԺԲ եւ Գ. . . ի յերկին վաղաշուքապատ», եւն թղթա- կիցը «կրկնագիր, բառն տեղ կ'առաջարկէ «կրկնագիր» ըսել:

¹ Monumenta Sacra Inedita. Nova collectio. Vol. I. Fragmenta sacra palimpsesta sive Fragmenta cum Novi tum Veteris Testamenti ex quinque codicibus graecis palimpsestis antiquissimis nuperime in Oriente repertis. . . ed. A. F. Constantinus Tischendorf. Lips 1855. Յերկուրթիւք անս Prolegomena, p. XI—XIX, XXXIV—XXXVII, իսկ նոյն հայ ձեւա- գրին կրկնագիրը բնագրաց հրատարակութիւնը՝ անգ. էջ 1—48, 177—184 եւ 185—198:

2 Վեց տեսակ յունարէն գրի օրինակներ այս Հա- տակոտորցը նմանահասութեամբ յառաջ բերած է Եղի գիտնականը, անգլ. Յիս. Ա. 1—6 մասն ալ մեծ պէտպէր ձառարար գրչութիւնը:

3 Գրի օրինակ՝ անգ. Յիս. Գ., 4, պէտպէր նորման. եւ անել մանր, ըստ Եղի գիտնականին յայտնապէս յտափ գրչէ. գրերու մեծ իսպառկան այրուրեղքին մերձաւոր դոյն մ'առած է:

է «մի մեծագիր մագաղաթեայ երկրիջան ձեռագիր: Ձեռագիրը բերուած է նորանուաճ լարիստայի նահանգի Մեծ Պիւնի («տոն մեղաւոն պիւնի») վանքից, ինչպէս ձեռագրագիրն էր ցոյց տալիս, եւ յարգելի մատենադարանապետն եւս մեզ հաւատացնում էր: Դա ծ-Գ դարուց է, գրուածը Յովհ. Դամասկացունէն է...: Մեծագիր ձեռագիրը թերթերով սկզբում երբեք չէ երեւում որ մի Պալիմպեստ է. բայց ահա շուտով աղօտ իմն երեւեցան հայ ձեռագիր երկրիջանի կողմէն, եւն: Թղթակիցն ապա կը յիշէ տառիկն թղթեղեղուն մէջ քանի մասերը, ցոյցնելուն որ կրկնագրին բովանդակութիւնը չառջ է: Յետոյ կը կնքէ իւր տեղեկութիւնքն հետեւեալ խորհրդածութեամբ. «Ուրեմն պարզ է որ այս ձառոյց է. այժմ մնում է ձեռագրի ժամանակն որոշել, քանի որ երկրագիր է, ուրեմն ծ դարուց ուշ լինել չէ կարող. եւ ի նկատի ունենալով որ ցարդ ոչ մի հայերէն ձեռագիր չգտնուեցաւ գոնեաւ Ը դարից, հաւանորէն թ. եւ կամ ծ դարու ձեռագիր է. որ թերեւս կարող կը լինէր գոնեաւ մասամբ ձառոյցի կազմակերպութեան վրայ լըյս ձգել: Յայտնի է որ հետզհետէ ձառոյցն այնքան օտարացել է, որ մինչեւ իսկ, եթէ չենք սխալուում, Առաքել Դաւրիթեցու մի փոքրիկ գրուածքն եւս մեզ պատահէ կէզ կարգաւ»:

Մեր նպատակին համար այստեղ յիշուածներն ալ բաւական են: Աշխի կըզարնէ սապարագան որ ցայժմ քննուած ամէն հայ կրկնագիրը «Վիլնի-Կոպստա» կոչուած երկրագրով են, եւ ոչ Գլխագրով, ենթագրերով որ միջին է նաեւ Աթենքի կրկնագրին «երկրագիրը»: Ձեռք ըսեր թէ գլխագրով ալ պիտի չգտնուին, բայց կարծենք որ ապահովապէս միւս ամէն նոր գիւտերն ալ նոր արդիւնք մը պիտի չտան, այսինքն թէ արկնագրաց մեծաքոյն մասը «միջին, կոչուած գրերով պիտի ըլլան: Քանի որ ինչպէս վերը ցոյցուցինք «Վիլնի մետրոպիտան» կոչածնիս ստուգիւ չէ «միջին» կամ լոյճ—թ. դարերուն գիրը, ինչպէս կ'ըսուի սովորաբար, գոնէ համազօր եղած է միշտ Գլխագրին, ինչպէս նաեւ ձեռագիրներն կը ցուցնեն որ թ.—ծ. դարերէն հասած են մեզի: Արկնագրիս աւելի մեծ ալ հնութիւն կու տան, եւ եթէ ցուցուի որ օրինակի համար Ուսուցչապետին Արկնագիրը է: Զ. եւ նաեւ Ե. դարուն է, անոր «միջին» գիր ունենալը ամենեւին արգելք չի կրնար համարուիլ այս հնութեան: Վերոյիշեալ Պապիրոսն ալ տեսնա՞ք որ խառն գիր մ'ունէր «միջին» եւ բոլորգիր, բայց ոչ ամենեւին

գլխագիր երկրագիր, իրը է. դարէն ըլլալով ալ, Թող այն խնդիրն ալ թէ ստուգիւ «Գլխագիր, կոչուած երկրագրին է Մետրոպիտայ գտած գիրը, եւ թէ արգեամբը անկէ՞ յառաջ եկած է «Միջին» կոչուածը: Այսպէս կը համարուի սովորաբար: Բայց այս կարծիք մըն է տակաւին, եւ գոնէ անկարելի չէ մտածելն որ ծիշտ հակառակն եղած ըլլայ իրողութիւնը, այսինքն թէ Գլխագիրը կամ բոլորաձեւ երկրագիրը զարգացումը ըլլայ ուղղաձեւ երկրագրէն կամ «միջին» կոչուածէն: Երկուքն ալ շատ հին ձեւեր են՝ ինքնին յայտնի է: Երկրագրի աւելի նախապատուութիւն տալու մէտ կ'ընէ միայն այն պարագայն, որ քստ երեւութիւն՝ հնագոյն արձանագրութիւնք այն տառերով են: Սակայն նոյն իսկ այս կէտը տակաւին քննելի կը համարինք: Եւ եւ Զ. դարու արձանագրութիւնք տակաւին լուսանկարով կամ նմանապոլութեամբ լըյս տեսած չեն, քանի մը մանր բան չհաշուելով: Ե. դարէն եթէ աւելի գլխագիր է ներսեհի կամ արաբականի արձանագրի, գոնէ խառն է «միջին» կամ ուղղաձեւ ձեւերով ալ. դարձեալ եթէ կրնանք վստահիլ եւրոպացի քննիչին, ահա զուտ «միջին» երկրագրի տառերով արձանագրութիւն ալ 783 թ. Հին Թաթարայ մէջ: Ուստի գոնէ քննելի կը մնայ նաեւ այս խնդիրը:

Յաջորդիւս քանի մը գիտողութիւն ալ հայ Արձանագրութեանց մասին:

(Ը-բառաւորէն)

Հ. 8. 8.

Ե Զ Ո Ւ Ա Ր Ա Ն Ա Կ Ա Ն

ՀԱՐԻՔԱՆԻՆԻ ԹՐԱՆՍԻԼԻԻՆԻՆԻՆԻ ՀԱՐԱՆԻ
ԳՐԱԲԱՐԱՆԻ ԲԱՐԻՐԱՆԻ

(Ը-բառաւորէն)

Կ.

Կապստայ	(էհ. province, տնտես: հուշգ. gazon)	
Կալաճըստան		խօսքեր, խօսք:
Կալաճի		բառ, խօսք:
Կալաճ		կատակ:
Կանանչ		խոտ:
Կանեւ		կենալ:
Կապստայ	(էհ. kapusta, հուշգ. ka-poszta)	կալաճ:
Կարգալ		երգել: